

УДК 316.3:316.273

ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ КРИЗОВОГО СТАНУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ПРОБЛЕМИ ПОНЯТТЄВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ)

Я. М. Балановський

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
вул. Садова, 28, м. Умань, Черкаська область, Україна, 20300,
balanovskyy@i.ua*

Аналіз еволюції кризового стану етносоціокультурної системи історично сформованої в Україні потребує адекватного за своїм змістом поняттєвого забезпечення. У наукових розвідках західноєвропейських соціологів дефініції “етнос” та “нація” у змістовному аспекті визнаються невизначеними. Пропонований доробок спрямований на вирішення цієї проблеми актуальної і в українській етносоціології. “Етнос” інтерпретується як найзагальніше поняття зміст якого охоплює виміри усього класу етносоціокультурних систем. Відповідно у змісті поняття “нація” відображаються виміри особливого типу систем цього класу.

Ключові слова: етносоціокультурна система, етнос, нація, ідеальний тип.

Одним із важливих, якщо не найважливішим, завданням вітчизняної соціології є аналіз актуального стану українського суспільства. Цей стан чітко і однозначно кваліфікується нею як системна криза. Відтак і дослідження кризи має носити системний характер. Тобто, пізнавальні зусилля науковців мають спрямовуватися не на якусь одну, наприклад, економічну чи політичну сферу соціальних відносин, а охоплювати усі аспекти суспільного життя.

Проте така стратегія досліджень українською соціологією остаточно ще не вироблена. Наприклад, поза увагою цієї наукової дисципліни продовжує залишатися один із життєво важливих ракурсів кризового стану українського суспільства – етносоціокультурний. Українська етносоціологія до цього часу так і не спромоглася на системне дослідження результатів більше ніж трьохсотлітніх потуг російської імперії, СРСР, а тепер і РФ асимілювати українців як етносоціокультурне утворення. А ті поодинокі розвідки, які останнім часом з’явилися, нарешті, у цій сфері, мають фрагментарний характер та є ще далекими від системного проникнення у названу проблему.¹

Актуальність соціологічного пошуку у такому ракурсі обґрунтовується цілою низкою обставин. Першою, мабуть, треба назвати те, що радянське минуле у свідомості широкого загалу, у тому числі українських суспільствознавців, сформувало образ того

© Балановський Я. М., 2011

¹ Див. Я. Балановський “Етномаргінальна субкультура – форма виявлення кризового стану суспільства”. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. Вип. 4. Львів 2010 р. С. 22–36.

суспільства як братньої сім'ї народів. Відтак, на будь-які наукові пошуки у цій площині комуністичним режимом, що правив у той час, було накладено своєрідне табу, вони розцінювалися не тільки як аморальні, але і злочинні. Єдине, що дозволялося дослідникам, то це описувати реалізацію панівної ідеологічної доктрини “формування нової історичної спільноти – радянського народу”. Тому “Практичними завданнями радянської етносоціології були пошук найпомітніших виявів національних особливостей і розробка рекомендацій щодо їх подолання, оскільки остаточною метою “розвинутого соціалізму” було формування нової безнаціональної спільноти людей – радянського народу з його єдиною радянською культурою, позбавленою національних ознак” [1, с. 51] Варто додати, що в Україні, як і в усіх інших республіках колишнього СРСР, політика інтернаціоналізму зводилася, по суті, до тотальної русифікації.

Ця обставина стала визначальною причиною того, що бажаючих ризикнути не тільки своєю науковою кар'єрою, але і добробутом та особистою свободою задля неупередженого аналізу національної політики здійснюваної комуністичним режимом, взаємодій, взаємозв'язків, взаємозалежностей етнічних утворень у радянській державі і перш за все в Україні, було не густо. Мало знаходилося сміливців, що не боялися отримати ідеологічне тавро буржуазного націоналіста, бандерівця.¹ Відтак, доводиться констатувати – сформований комуністичною ідеологією підхід щодо наукового пошуку у сфері соціокультурних взаємовідносин етносів і сьогодні ще продовжує “хапати за ноги” живу дослідницьку думку, стає таким бар'єром досліджень у цій сфері суспільних відносин, який багатьом дослідникам так і не вдається здолати. Цим, очевидно, пояснюється те, чому потреба у глибоких системних дослідженнях цього аспекту буття українського суспільства ще тільки усвідомлюється вітчизняною соціологією.

По-друге, етносоціологія є достатньо молодою наукою. У країнах Західної Європи та США вона з'явилася на початку 30-х років ХХ ст. Відтак статус цієї галузі соціологічного знання, як академічної науки і навчальної дисципліни ще не набув загального визнання. Ця ж обставина стала чинником невизначеності змісту понятійного апарату етносоціології. Окреслені вище характеристики повністю стосуються української етносоціології, яка своє буття розпочинає тільки із середини 60-х – початку 70-х років ХХ ст. Тобто, цілком виправданим буде припущення, що, крім інших, причиною відсутності глибоких системних досліджень етносоціокультурних відносин, що сформувалися в Україні, є і достатньо молодий вік української етносоціології.

По-третє, і сьогодні в Україні досить потужними є політичні сили, що не зацікавлені у дослідженні об'єктивного стану справ у цій площині. Вони відверто спекулюють відсутністю системних розвідок явищ і процесів, що мають місце у сфері етносоціокультурних відносин українського суспільства. Цим, наприклад, мотивується необхідність запровадження російської як другої державної мови в Україні. Або чого вартий заклик представників однієї із політичних партій, звернений до українців під час перепису населення, проведення якого передбачається незабаром, називати себе якщо неетнічними росіянами, то принаймні російськомовними українцями. Звісно, що такий тиск,

¹ Таким сміливцем можна, наприклад, назвати Івана Дзюбу і його працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?”.

по-перше, призводить до політичного розколу українського суспільства і, по-друге, не сприяє вільному, неупередженому творчому науковому пошуку у цій сфері суспільного життя. Адже такий пошук приведе до розроблення науково обґрунтованих соціальних технологій консолідації поліетнічного українського суспільства і таким чином мінімізує у ньому політичний вплив тих сил, які своє існування пов'язують саме зі збуренням протиріч у ньому, його розколом на ворогуючі сторони. Політично не заангажований аналіз засвідчує – процеси, що відбуваються у цій площині суспільного життя, набувають першочергового, якщо не найважливішого, значення для сучасної України. Тому життєдайність, злободенність, актуальність наукового пошуку в етносоціокультурній сфері життя українського суспільства неможливо переоцінити. Наукові дослідження у окресленій вище площині покликані, зокрема, запропонувати соціальні технології, спрямовані на мінімізацію, нівелювання наслідків прищеплювання українцям комплексу “молодшого брата”, консолідації українського загалу, який є найбільшою етносоціокультурною спільністю у структурі українського суспільства, на виведення України зі стану тієї глибокої системної кризи, у якій вона знаходиться сьогодні.

Однак науковому аналізу системи етносоціокультурних відносин, історично сформованої в українському суспільстві, зокрема визначенню дійсного потенціалу ланок її внутрішньої будови, механізму взаємодії елементів структури тощо, як це попередньо відзначалося, перешкодає невизначеність понятійного апарату цієї галузі соціологічного знання, зокрема таких понять, як “етнос” та “нація”. На цю методологічну проблему вказує, наприклад, К. Симонс-Симонолевич. “У більшості ... дискусій термін “етнічна група” застосовується в узагальненій та невизначеній формі. Тому втрачає свій практичний сенс і будь-яка спроба систематичного порівняння між етнічною групою, як не проясненим концептом, і нацією. Для цілей порівняння етнічні групи потрібно визначити адекватніше, а їхні основні еволюційні рівні потрібно описати та охарактеризувати детальніше” [2, с. 543]. На невизначеності тлумачення змісту терміну “етнічність” акцентують свою увагу й інші автори. Наприклад, Е. Тонкін, М. Макдональд, М. Чепмен у своїй колективній праці “Історія і етнічність” наголошують: “Значення терміна “етнічність” залишається дуже не ясним..., а тому існує потреба обґрунтувати та захищати його застосування” [3, с. 449]. Актуальність цієї проблеми для української етносоціології засвідчується хоча б таким заголовком етносоціологічної розвідки Е. Зіяндінової “Кримські татари – нація чи етнос”? Тобто в українській етносоціології і сьогодні не вирішеною залишається проблема визначення змісту понять “етнос” та “нація”.

Пропонована розвідка і спрямовується на розв'язок цієї проблеми. Без її вирішення будь-які дослідження етносоціокультурних зв'язків, відносин, залежностей втрачають статус науковості, зводяться до рівня буденного філософствування, тому що “від міри адекватності терміна, реалізованого через те чи інше слово або групу слів, залежить якість вивчення явища, інтерпретація й, зрештою, вплив на сприйняття цього явища не лише в науці, а й широким загалом” [4, с. 68].

Науковому дослідженню названої проблеми має однак передувати зауваження методологічного характеру. З позицій філософського аналізу, будь-яке поняття є формою ідеального відображення деякої сукупності вимірів об'єктивної дійсності. Кожна

така форма характеризується змістом та обсягом. Під “змістом поняття” розуміється та кількість вимірів, що охоплюється у ньому. Під “обсягом поняття” розуміється кількість об’єктів, на які поширюються виміри, охоплені змістом поняття. Між змістом поняття та його обсягом існує зворотно пропорційна залежність. Чим ширший зміст поняття, тим вужчим є його обсяг і *vice versa*. Відтак, за характером обсягу, поняття розрізняються на загальні, особливі (окремі) та одиничні (конкретні). Зміст понять першого типу відображає найзагальніші характеристики, отже, цілісні виміри певного класу явищ. Такі поняття відмежовують один клас явищ від інших. Поняття другого типу своїм змістом відображають характеристики окремих, особливих зразків, моделей, що є типовими, отже, стійко відтворюваними, повторюваними для певного класу явищ. Ці поняття у межах того чи іншого класу вирізняють особливі типи явищ. Нарешті, у змісті понять третього типу охоплені виміри конкретних, одиничних явищ певного класу. Отже здійснюваний аналіз повинен дати відповідь на питання, яким є зміст та обсяг понять “нація” та “етнос”? Або, іншими словами, до якого типу відноситься кожне із названих понять – загальних, особливих чи одиничних.

Принагідно тут потрібно зазначити, що для адекватного відображення сукупності вимірів будь-якого класу явищ потрібні поняття кожного із названих трьох типів. Отже, поняття своїм змістом мають охоплювати по-перше, цілісну сукупність вимірів усього класу, по-друге, характеристики окремих типів явищ певного класу і, нарешті, конкретні, одиничні явища, що відносяться до того чи іншого класу. Звідси наукове дослідження тієї якісної визначеності, що позначається термінами “етнічність”, “етнос”, рівнозначно потребує як найзагальніших, так і особливих та конкретних понять, зміст яких однаково повно відображав би і родові, отже, найглибші, найсуттєвіші їх характеристики і власну якісну специфіку.

Пошук відповіді на сформульовані вище питання доцільно розпочати із аналізу історії застосування терміна “етнос”. Як заявляють уже згадувані Е. Тонкін, М. Макдоналд, М. Чепмен: “У найдавніших писемних джерелах – наприклад, у Гомера – слово “етнос” не застосовували для позначення людських груп зі спільною культурою, зі спільним походженням або мовою. Його використовували зазвичай, щоб позначити великі однорідні (*undifferentiated*) групи тварин або воїнів ... при цьому в центрі уваги були такі характеристики, як численність, аморфність структури та загрозлива рухливість (таке значення терміну знаходимо, зокрема, у “Іліаді)” [3, с. 450]. Тобто на початковому етапі застосування “Ознаки природності, нелегітимізованої соціальної організації, безладдя, тваринності дуже відчутно пов’язані зі словом “етнос”” [3, с. 450]. У межах цього часу терміну “етнос” протиставлявся термін “демос”. Змістом поняття “демос” позначалося: 1. У Стародавній Греції – вільне населення, що володіло громадянськими правами. 2. Народ, що протиставлявся еліті” [5, с. 67]. Отже, етнос у стародавніх греків – це не впорядкований громадянськими правами і відповідальністю натовп, що через свою соціальну неорганізованість більше подібний до юрмиська тварин, наприклад, до череди овець. Своєрідну противагу етносу складав демос – люди, поведінка яких визначалася правовими, моральними нормами тощо.

Однак з часом терміном “етнос” починає позначатися дещо інша сукупність властивостей. Процес розвитку змісту поняття “етнос” пов’язаний із національно-виз-

вольною боротьбою Греції проти Оттоманської імперії. Це слово “почало символізувати самоутвердження та самозахист; і, як таке, що позначало саме цю ідею, воно стало популярним серед вихованих на класиці інтелектуалів в усій Європі” [3, с.452]. І уже “десь від середини XIX століття вчені почали позначати словом “етнос” щось таке, як “групу людей зі спільними ознаками” [3, с.452].

Отже, поняття “етнос” на початковому етапі свого застосування відноситься до тих, у яких схоплюються властивості особливих типів певного класу явищ. Поняття “етнос” і “демос” своїм змістом відображають характеристики двох різних типів соціальних спільнот. Тобто, обидва ці поняття є близькими у тому розумінні, що кожне із них своїм змістом відображає характеристики різних типів явищ одного класу.

Історичний процес стає чинником еволюції дефініції “етнос”. Відбувається вона у напрямку звуження змісту і відповідно розширення обсягу. На певному історичному етапі у ньому починає відображатися сукупність спільних для певної групи людей властивостей. Тобто, зміст поняття “етнос” звужується, а відтак розширюється його обсяг, отже, відбувається трансформація із особливого у загальне.

Звернемося тепер до аналізу змісту поняття “етнос”, що міститься у довідниковій літературі української етносоціології. Енциклопедія “Соціологія” “Етнос (грец. *ethnos* – група, плем’я, народ) – міжпоколінна група людей, об’єднана тривалим спільним проживанням на певній території, спільною мовою, культурою і самосвідомістю” [6, с. 1277]. “Соціологічна енциклопедія” “Етнос (грец. *ethnos* – група, народ) – форма колективного існування спільноти людей, яка утворилася історично. Вона формується й розвивається об’єктивним історичним шляхом, незалежно від волі окремих людей, які до неї входять, і здатна до стійкого багатоговікового існування за рахунок самовідтворення. Основні якісні характеристики етносу – мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культур (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість, а необхідні умови існування етносу – спільна територія та мова. Відомі випадки, коли етнос утворюється із різномовних груп населення (у країнах Америки) або етнічна назва) визначається за ім’ям спільного історичного вождя (ногайці, узбеки). Виявом самосвідомості етносу є використання загальної самоназви, наприклад, українці, росіяни, німці. Суттєвим у легітимації етносів є наявність екзоетнонімів (зовнішніх назв), що є показником самостійності, сприйняття етносу як відокремленої групи сусідніми націями чи етносами” [7, с. 131]. На аналогічний зміст вказують й інші українські соціологічні довідники. Подібну щодо визначення змісту поняття “етнос” позицію займає і Е. Д. Сміт, який заявляє, що етносам притаманні (хоча у неоднаковому ступені вираження) такі шість визначальних ознак: 1) власне ім’я, аби мати змогу ідентифікувати себе та відображати “суть” спільноти; 2) міф про спільне походження, який містить ідею спільного витоку у часі та просторі і який дає етносу відчуття уявної спорідненості; 3) спільна історична пам’ять; 4) один чи кілька елементів спільної культури (що, зазвичай, включають релігію, звичаї, мову); 5) прив’язаність до батьківщини – землі, на якій етнос не обов’язково проживає фізично, – важлива символічна прив’язаність до землі предків, як маємо у випадку діаспорних народів; 6) усвідомлення своєї єдності, принаймні у якоїсь частини населення” [12, с. 6–7].

Аналіз цитованих вище джерел доводить, що у змісті поняття “етнос” українською

етносоціологією та Е. Смітом схоплені такі загальні для певної групи людей виміри: 1) мову; 2) культуру; 3) історію спільного існування; 4) самосвідомість, тобто усвідомлення своєї окремішності, самотності, самодостатності, що виявляється у самоназві (етнонімі); 5) територію; 6) релігію; 7) расову ідентичність. Тобто, зміст поняття “етнос” є настільки широким, що воно не може бути загальним. Адже у ньому перераховано таку кількість вимірів, яка унеможливує віднесення цієї дефініції до загальних понять.

Звернемося тепер до аналізу того, яким змістом соціологічні довідники наповнюють поняття “нація”. “Соціологія: короткий енциклопедичний словник”. “Нація – це водночас особливий стан та певний історичний етап розвитку етносу, пов’язаний з творенням національно-державних символів та атрибутів, національно-державної самосвідомості, загальних національних інтересів, національної ідеї і національної культури” [3, с. 347]. Ось визначення, яке подає “Соціологічна енциклопедія”: “Нація (лат. *natio* – рід, плем’я) – спільнота людей, об’єднаних власною назвою, символами, геокультурним та етносоціальним походженням, історичною пам’яттю та психологією, спільним соціальним та економічним устроєм, духовно-культурними, національними, юридично-правовими та політичними цінностями” [7, с. 249]. “Великий тлумачний соціологічний словник” визначає націю так: “Нація – спільність почуття (Макс Вебер, 1920) або уявна спільність (Б. Андерсон, “Уявна спільність”, 1983), заснована на одній чи більше із таких ознак: раса, етнос, мова, релігія, звичаї, політична пам’ять і спільний досвід. Нація існує там, де люди мають спільні претензії на приналежність до єдиного цілого, забезпечуючи визнання його іншими”. “Соціологічний енциклопедичний словник” визначає націю так: “Нація це: 1) історично сформований тип етносу, що є соціально-економічною цілісністю, яка виникає на підґрунті економічних зв’язків, території, мови, особливостей культури і побуту, психічного складу і самоназви; 2) Країна, держава” [5, с. 197].

Аналіз цитованих визначень однозначно вказує – “нація” пояснюється ними, як історичний тип етнічної спільності. Тобто поняття “етнос” відноситься до категорії загальних понять, а “нація” – до особливих. Іншими словами, у цьому випадку має місце колізія змісту понять “етнос” і “нація”. Кожне із них своїм змістом охоплює таку кількість властивостей, яка відносить їх до категорії особливих дефініцій. Відтак чітко зрозумілою стає потреба у розвитку змісту поняття “етнос” у напрямку звуження його змісту і через це розширення обсягу. Зміст поняття “етнос” має включати тільки ті виміри, які відмежовують етноси від неетносів, тобто якісно інших соціальних спільнот, наприклад, кровнородинних, професійних, гендерних тощо. Отже, зміст цього поняття має включати в себе ознаки, що мають універсальний для етнічних спільнот характер, поширюються на усі особливі типи етнічних спільностей.

Якщо із цієї позиції здійснити аналіз характеристик етнічних спільностей, що наведені у цитованих джерелах, то стає очевидним таке, по-перше, до атрибутивних етносу вимірів некоректно відносити територіальні, по-друге, релігійні та, по-третє, расові. Логічним підґрунтям цьому твердженню є та обставина, що будь-яка соціальна спільність, звісно, і етнос не може існувати поза певною територією. Тобто, не тільки етнічні але й усі інші соціальні спільності існують у певному фізичному просторі, на тій або тій території. Тобто критерій територіальності має занадто універсальний ха-

рактир. Він є атрибутом не тільки етнічних, але і усіх інших соціальних спільностей. Отж, через нього не можна відмежувати етнос від неетносу.

Крім того, немає на нашій планеті такого етносу, який існував би тільки на якійсь одній, певним чином локальній території. Практично кожен етнос має діаспору, тобто таку частину етнічної спільності, яка проживає на території іншій, ніж основна частина етносу, отже, територіально відокремленим від основного етносу (власне етнічні характеристики такої територіально відокремленої етносоціальної спільності потребують окремого аналізу). Тобто, один і той самий етнос може мати зв'язок із різними територіями, а відтак цей критерій не є тією характеристикою, яка властива тільки етносам, що відрізняє етноси від неетносів. Іншими словами, зв'язок із певною територією не є тим виміром, що відмежовує етнічні спільноти від неетнічних. Хоча заперечувати наявність такого зв'язку було б помилкою. Тобто, тут йдеться про інше, а саме про ту обставину, що етнос відрізняється від неетносу не за природою його зв'язків із певною територією, а за іншими вимірами.

До атрибутивних вимірів етносів не відноситься також релігія. Справедливість цього твердження доводять аналізом фактів об'єктивної дійсності. Представники одного і того ж етносу можуть сповідувати різні релігії. Наприклад, серед французів є люди, що сповідують не тільки католицизм, але і протестантизм, кальвінізм, іслам та не сповідують жодної, тобто, є атеїстами. І *vice versa* одна і та сама релігія може об'єднувати представників багатьох етносів. Наприклад, іслам є релігією турків, курдів, татар, белуджів тощо. Тобто, приналежність до певної релігії не означає нерозривного зв'язку із тим або тим етносом. Відтак релігія не може вважатися визначальною рисою етносу, тією характеристикою, яка відмежовує етноси від неетносів. І етнічні, і релігійні групи – це соціальні спільноти, і з цієї точки зору спільноти одного класу, але спільноти різного соціального типу.

Расові ознаки також не є тими вимірами, що відмежовують етноси від неетносів. Раси виокремлюються за біологічними ознаками, а етноси – за соціокультурними. До однієї раси входять представники різних етносів, тобто різні соціокультурні спільності. І, навпаки, представники різних рас можуть представляти один і той же етнос. Наприклад, негроїдну расу представляють ефіопи, туареги, бербери тощо, тобто різні етнокультурні спільноти. А представниками, наприклад, французького етносу є ті люди, що належать не тільки до європеїдної, але й негроїдної та монголоїдної рас.

Спільна історія також є тією характеристикою, яку не можна віднести до атрибутів тільки етнічних спільнот. Наприклад, відносно тривалу спільну історію мають і деякі виробничі об'єднання, родини тощо. Подібно й самоідентифікація не є атрибутом тільки етносів. Індивіди ідентифікують себе із територіальними спільнотами, професійними тощо. Нарешті, воля до збереження має місце і у інших соціальних спільностей. Друзі, наприклад, намагаються зберегти коло своїх однодумців, свою сім'ю і т. і.

Таким чином здійснений вище аналіз переконує визначальною рисою: невід'ємною характеристикою етносу є специфічний тип культури – етнічна культура. Звідси етнічність – це форма соціокультурної організації відносно значної спільноти індивідів. Група людей, через дії якої виявляється та чи інша форма соціокультурної організації і є етносом.

Аналогічну позицію щодо визначення етносу зайняв Пол Р. Брас. На його думку: “Будь-яка група людей, яку можна відрізнити від інших людей на основі об’єктивних культурних критеріїв, і в межах якої в принципі або фактично існує певний розподіл праці та відтворення, становить етнічну категорію. В ролі об’єктивних культурних ознак можуть виступати мова або діалект, особливості побуту, звичаї, релігія, раса. Фраза “в межах якої в принципі або фактично існує певний розподіл праці та відтворення” включена у дане визначення для того, щоб наголосити культурне підґрунтя етнічності та щоб відрізнити етнічні категорії від будь-яких інших соціальних категорій, заснованих на класових, статевих чи вікових градаціях” [9. с. 463]. Тобто у цитованого автора єдиною визначальною рисою етносу є культура. Для нашого аналізу прагнення Р. Браса “наголосити культурне підґрунтя етнічності” є надзвичайно важливими. Цей дослідник розглядає, наприклад, релігію чи расу не як самостійний критерій, за яким вирізняються етноси, а як форму виявлення культури, яка одна тільки є критерієм, що відмежовує етноси від неетносів. Подібну ж методологічну позицію захищає і автор цього дослідження. Зводиться вона до того, що етноси є лише соціокультурними спільнотами. Усі інші характеристики етнічних спільнот, як, наприклад, спільна історія, самоідентифікація тощо є своєрідними епіфеноменами – важливими, але похідними від першої другорядними, побічними, не визначальними.

Названа ознака відмежовує етнічні спільноти від неетнічних. Вона, однак, не відображає власну якісну специфіку етнічних спільнот. Адже етноси відрізняються не тільки від неетносів, їх характеризують і такі риси, що відокремлюють одні особливі типи етносів від інших. Їх, тобто виміри, що розкривають конкретне багатоманіття етнічних спільнот та конституують специфічні типи етносів, умовно можна розрізнити на екзогенні та ендегенні.

До першої сукупності властивостей, тобто екзогенних, серед інших можна, наприклад, віднести такі: взаємозв’язок етносу із певною територією; відсоткове співвідношення певної етнічної спільноти, у контексті того чи іншого суспільства до решти етнічних спільнот, які проживають у межах державних кордонів; наявність або відсутність зв’язку імені певного етносу із назвою тієї держави, у складі якої він існує тощо.

За першим із названих критеріїв етноси є корінні та некорінні. Тобто, тут мається на увазі та обставина, що кожний етнос знаходиться у специфічних взаємовідносинах із територією, на якій він проживає, на якій існує у певний історичний момент свого буття. За цим критерієм етноси розрізняються на такі, що народилися, тобто утворилися, сформувалися і незмінно проживають на території свого народження, як, наприклад, українці у межах сучасної держави Україна. Ця особливість етносів відображається змістом понять “аборигени”, “автохтонний”, “корінний”, “тубільний” тощо. “Автохтонний етнос” – це такий, що сформувався і незмінно проживає, існує на території свого народження, там, де він утворився, як етнічна спільнота. Ця якісна властивість певної етнічної спільноти є її об’єктивним виміром, тобто таким, що не залежить від волі, наприклад, того дослідника, який не бажає визнавати за певним етносом цієї його властивості. Відтак ненауковим буде ігнорувати ту обставину, що певний етнос народився, сформувався на певній території, що ця територія у особливий

спосіб визначає його соціокультурні виміри, як це доводить Л. М. Гумільов. Тобто, грубою методологічною помилкою буде заявляти: "...коли ми аналізуємо структуру суспільства, слід уникати поділу населення на "корінні" та "некорінні" групи" [10, с. 26]. Дуже сумнівною є пропонована мотивація такої методологічної позиції: "Сьогодні в суспільствознавстві та політико-правовій практиці для визначення етнонаціональних спільнот вживається цілий ряд термінів, доцільність перенесення яких у категоріальний апарат етносоціології потребує обговорення. До такого роду термінів, зокрема, відноситься розподіл на корінні (їх ще називають автохтонними) та некорінні народи. Багато фахівців вважають некоректною та навіть провокативною таку диференціацію, бо за цим, як правило, стоїть апеляція до історії заселення даної території і претензії на пріоритетне володіння нею, на більш високий статус у етнічній ієрархії. А це може призвести і реально призводить до напруженості у міжетнічних стосунках і навіть до військових конфліктів" [10, с. 26].

Повністю заперечує логічне виправдання цитованої вище мотивації твердження такого змісту. Загальним положенням у науці, а відтак і соціології, є те, що дослідник має фіксувати, описувати, аналізувати, інтерпретувати характеристики, зв'язки об'єктивних вимірів явищ і процесів дійсності. Серед цих властивостей є і такі, що вказують на нерівне становище певних соціальних спільнот, також і етносів у соціальному просторі. Проте, суспільні дисципліни не виносять за межі свого понятійного апарату такі дефініції, як наприклад, "соціальні класи", "страсти", "злидарі", "багатії" тощо. Не роблять вони цього із однієї причини – це не зменшить соціальної напруженості у суспільстві. По-перше, подібна логіка призводить до звинувачень дзеркала у непривабливості власної фізіономії. По-друге, така методологічна позиція чітко відображає її політичну заангажованість у контексті українських реалій. Прагнення позбавити український етнос його статусу корінного на території України це, по суті, не що інше, як спроба соціокультурної асиміляції, нищення цієї соціокультурної спільноти. Чи не цим мотивується такий методологічний підхід? Не наукова, а політична позиція спрямована на те, щоб позбавити український етнос його значення корінного не зменшить етносоціокультурне напруження в українському суспільстві, не знизить його рівень, а навпаки, значно підвищить.

По-друге, щодо території, де на даний момент проживає певний етнос, він може не бути корінним. Тобто, можна також передбачити існування таких етносів, що мають полярний порівняно із описаним вище тип зв'язку із тією територією, на якій вони проживають у певний історичний час. Такі етноси існують на тій або тій території, але як етнічні утворення вони сформувалися у якихось інших регіонах, інших частинах нашої планети. Відтак із територією свого сучасного проживання такий етнос знаходиться у якісно інших зв'язках, а саме, – відносно до неї він є не корінним. Таким чином поняття "прийшлий етнос" вказує на ту обставину, що певний етнос утворився, сформувався, тобто народився не на території свого сучасного проживання, а на якійсь іншій, яка є його історичною батьківщиною. Адже усі тлумачні словники термінами "Вітчизна", "Батьківщина" позначають місце народження, появи будь-кого, або будь-чого. Відтак відмовитися від названих понять ("корінний" і "прийшлий" етноси) означає також відмовитися від фіксації дійсних, об'єктивних характеристик певного етносу.

Це, однак, суперечить природі науки соціологія, яка покликана вивчати, досліджувати об'єктивні виміри, характеристики, зв'язки, залежності, взаємодії, що мають місце у соціокультурному середовищі.

Справою правників, політиків є встановлення форм і методів вирішення колізій, що пов'язані із цими, підкреслимо об'єктивними характеристиками етнокультурних спільнот. Ці проблеми не відносяться до кола тих, що їх повинна вирішувати соціологія. Їх та способи їх розв'язування у свій час обгрунтував М. Вебер у розвідках "Політика як покликання і професія", "Наука як покликання і професія".

Прийшлий етнос міг асимілювати корінний етнос, "розчинити" його у собі, як це зробили, наприклад, угорці із корінним у межах сучасної держави Угорщина. Таким чином угорці стали корінним етносом на території свого сучасного проживання. Можливим однак є й інший варіант вирішення проблеми корінного етносу. Некорінний етнос сам міг бути асимільованим корінним етносом. Зразком такої взаємодії етносів є, наприклад, Болгарія. Тобто болгарський етнос також є корінним на території свого сучасного проживання. Таким чином злиття прийшлого і корінного етносів, асиміляція одного із них іншим знімає питання про те, хто із них є корінним, адже, поєднавшись, інтегрувавшись, вони трансформуються у єдину етносоціокультурну цілісність, створюють єдиний етносоціокультурний організм.

Частина представників певного етносу через дію різних історичних обставин може вийти із лона свого етносоціокультурного середовища та переселитися на територію держави, створеної іншим етносом. Тобто, група людей тієї чи тієї чисельності, що є представниками корінного на певній території етносу, покидає цю територію і переселяється на іншу територію, заселену тим етносом, який є для цієї землі автохтонним, корінним. Така етнічна група може зберігати свою етносоціокультурну самобутність і відносно компактно проживати на певній території держави створеної іншим, чужим відносно до неї етносом. Специфіка властивостей такої етнічної групи позначається терміном "діаспора". Отже, діаспора – це така частина певного етносу, яка проживає за межами тієї землі, що є для неї Батьківщиною, але зберігає свою етносоціокультурну самобутність у чужому для нього етносоціокультурному середовищі, зокрема і через зв'язки із тим етносом, із середовища якого вона вийшла. Наприклад, у Франції існує відносно чисельна вірменська, російська діаспора. У Канаді – українська діаспора. Прикладом діаспори є і татари, що проживають в українському Криму. Як етнос, вони сформувалися за межами території України. На землі українців вони з'явилися тільки у XIII столітті. Інша частина цього етносу створила свою власну етнічну державу – Татарстан, що входить до складу РФ. Потрібно також відзначити, що певний етнос може мати діаспору на території однієї або ж кількох держав. Наприклад, чисельно значною українська діаспора, крім уже згадуваної Канади, є також у Аргентині, Австралії, Росії. Зазвичай діаспора підтримує відносно стійкі зв'язки із тим етносом, лона якого вона у силу різних історичних обставин змушена була покинути.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Черниш Н. Соціологія: курс лекцій / Н. Черниш. – Львів: Кальварія, 1996.

2. *Симонс-Симонолевич К.* Поняття нації: спроба теоретичного пояснення / К. Симонс-Симонолевич // Націоналізм [антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
3. *Тонкін Е.* Історія і етнічність / Е. Тонкін, М. Макдоналд, М. Чепмен. // Націоналізм [антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
4. *Євтух В.* Етносоціологія: питання формування поняттєво-термінологічного апарату / В. Євтух // Проблеми розвитку соціологічної теорії: теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства. Наукові доповіді і повідомлення Всеукраїнської соціологічної конференції. – К., 2002.
5. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках [Редактор-координатор – академик РАН Г. В. Осипов]. – М.: Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1998. – 488 с.
6. Социология: энциклопедия [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др.]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
7. Соціологічна енциклопедія [укладач В. Г. Городяненко]. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
8. Ethnicity [edited by J. Hutchinson and A. D. Smit]. – Oxford – New York: Oxford University Press, 1996.
9. *Пол Р.* Брас Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // Націоналізм [антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
10. *Арбеніна В.Л.* Етносоціологія: навчальний посібник / В. Л. Арбеніна. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – 360с.
11. *Рудницька Т.* Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №3.

ETHNOSOCIOCULTURAL ASPECTS OF THE CRISIS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY

Y. M. Balanovskuy

*Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
28 Sadova str., Uman, Cherkassy region, Ukraine, 20300,
balanovskuy@i.ua*

The analyses of the evolution of the crisis state of the ethnosociocultural system being historically formed in Ukraine requires the adequate terminology. The Western European sociologists argue that the content of the terms “ethnos” and “nation” are not determined. This work is aimed at the solution of this problem. “Ethnos” is interpreted as a highly general notion the content of which covers the dimensions of the whole class of ethnosociocultural systems. In its turn the content of the notion “nation” reflects the dimensions of a specific type of ethnosociocultural systems.

Key words: ethnosociocultural system, ethnos, nation, ideal type, crisis of ethnosociocultural system.

**ЭТНОСОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ КРИЗИСНОГО
СОСТОЯНИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА****Я. М. Балановский**

*Уманский государственный педагогический университет им. П. Тычины,
ул. Садовая, 28, г. Умань, Черкасская область, Украина, 20300,
balanovskiy@i.ua*

Аналізу еволюції кризисного стану етносоціокультурної системи історически сформованої в Україні необхідним адекватним по своєму содержанию категоріальний апарат. В научних статтях західноєвропейських соціологів дефініції “етнос” і “нація” в змістовному аспекті признаються не визначеними. Предлагаемая работа направляется на решение этой проблемы актуальной и в украинской этносоциологии. “Этнос” інтерпретируется как общее понятие, содержание которого “схватывает” характеристики всего класса этносоціокультурных систем. Содержание понятия “нация” отображает параметры особого вида систем этого класса.

Ключевые слова: етносоціокультурная система, етнос, нація, ідеальний тип.

Стаття надійшла до редколегії 23.05.11

Прийнята до друку 25.06.11